

Írta: Makai Éva

Gyermekvédelem az iskolai pedagógiai programban

A gyermekvédelem kérdései elevenen érintik az iskolákat. Rájuk nehezülő napi gondként érzékelik, élük meg az ott tanító-nevelő kollégák. Vajon megkerülhetik-e az iskolák ezeket a gondokat? Mit tud, mit akar, mennyit képes tudatosan is vállalni az iskola a gyermek- és ifjúságvédelem gondjaiból? Nemcsak az iskolai gyermekvédelem kérdéseivel foglalkozó szakember vagy a kutató számára lehetnek ezek a kérdések izgalmasak, de a mindennapok gyakorlatában helytállni akaró (kényszerülő) kollégáknak is, hiszen 1998. szeptemberével, a pedagógiai programok startjával új időszámítás kezdődik az iskolai gyermekvédelemben is.

Valószínűleg senki sem vitatja, hogy az elmúlt évtized(ek) társadalmi, politikai és gazdasági változásai olyan új gyermekvédelmi problémák megjelenését is előidézték, amelyek ma sűrítetten csapódnak le az iskolákban, a gyermekeken. Ma nemigen kerülhetik meg az iskolák, hogy valamilyen módon ne válaszoljanak ezekre. A közoktatási törvény is előírja, hogy az iskola jelenítse meg pedagógiai programjában a gyermek- és ifjúságvédelemmel összefüggő tevékenységét.

A közoktatási törvény a szakmailag autonóm iskola nevelőtestületére bízta a döntést, hogy - elemezve környezetének szükségleteit és deklarált igényeit - megalkossa az iskola működését szabályozó alapdokumentumot, pedagógiai programját. A törvény 48. §-ában tételesen előírta, mely kérdésekről muszáj megnyilatkoznia a program kontextusában az iskolának. A közoktatási törvény 1996. évi módosítása – nyilván számolva a felgyülemlett társadalmi problémákkal, kereteket keresve a gyermekvilág veszélyeztettségére adható pedagógiai válaszoknak – kötelezően írta elő, hogy a pedagógiai programok tételesen határozzák meg: milyen gyermek- és ifjúságvédelmi tevékenységeket tekintenek környezeti kihívásaikra megfelelőnek s kompetenciáikkal lefedhetőnek. A közoktatási törvény ilyen irányú módosításában szerepet játszhatott az akkor már készülő, azóta elfogadott gyermekvédelmi törvény is. A gyermekvédelmi törvény az iskolai gyermekvédelem új partnereként, segítőjeként nevesítette a gyermekjóléti szolgálatokat.

Az iskolák a programírás és programlegitimizáció feladatait az 1997/98. tanév során elvégezték, hiszen 1998 szeptember 1-től csak fenntartójuk által törvényesen jóváhagyott pedagógiai program szerint működhetnek.

Hogyan jelennek meg a pedagógiai programokban a gyermekvédelem tevékenységei, feladatai? E kérdéseket vizsgáltam általános iskolai pedagógiai programokban.

Jól tudom, hogy a program csak tervdokumentáció, a valóságban ettől pozitív-negatív irányban eltérő praxis is létrejöhet egy-egy iskolában, ám az iskolák szakmai kultúráját e megfogalmazások jellemzik. Fontos dolog az is, hogy a programok hatályba léptetése után é szövegek az intézmény működtetésének számon kérhető, ellenőrizhető alapjai.

Tanulmányomban az alábbi kérdésekre kerestem válaszokat:

Milyen terjedelemben jelennek meg az adott iskola pedagógiai programjában a gyermekvédelem kérdései?

A vállalt feladatok a közoktatási törvénynek az iskolai gyermekvédelemre vonatkozó absztrakt előírásait ismétlik, másolják mechanikusan, vagy operacionalizálható tevékenységterveknek tekinthetőek (felelősökkel stb.)?

Kinek (kiknek) a feladataként jeleníti meg a pedagógiai program az iskolai gyermek- és ifjúságvédelmi tevékenységet?

Hogyan rendszerezhetőek, tipizálhatóak a pedagógiai programokban megfogalmazott gyermekvédelmi feladatok?

Munkám során 20 általános iskola pedagógiai programját elemeztem, vizsgáltam. Az iskolák településtípusok szerinti megoszlása: 10 fővárosi iskola, 6 városi iskola (ebből 2 megyeszékhely), 4 falusi iskola (ebből 2 körzeti iskola). Két intézmény – egy városi és egy falusi – ún. általános művelődési központ szervezetében működik. A vizsgálat adatai megközelítően 6 ezer tanulóra vonatkoznak.

Nézzük, milyen válaszok adhatók a vizsgált kérdésekre!

1. Milyen terjedelemben jelennek meg az adott iskola pedagógiai programjában a gyermekvédelem kérdései?

A vizsgálódás inkább formai, mint tartalmi volt, amikor a pedagógiai programokban a gyermekvédelemről írottak terjedelmét figyeltem. Az iskola gyermek- és ifjúságvédelmi tevékenységéről szóló rész több oldalnyi terjedelmű volt a pedagógiai programok 50%-ában, egy oldalnyi 25%-ában, míg 25%-ában mindössze féloldalnyi (vagy 1-2 bekezdés). Csak összevetésképpen: a tantárgyi helyi tanterveket nem számítva – ezek tantárgyanként külön-külön 20-30 oldal terjedelműek – a pedagógiai programok általában 15-35 oldalas dokumentumok. Mint ismeretes, az intézmény nevelési-oktatási céljait, értékelési rendszerét, tehetséggondozó, hátránykompenzáló eszközrendszerét, az iskolai élet megszervezésének módozatait, adott esetben a nemzeti kisebbségi nevelés-oktatás fő mutatóit tartalmazzák előírászerűen e – többnyire – bevezető fejezetek. Ebben a kontextusban kell tehát számot adnia az iskolának gyermekvédelmi tevékenységéről. Az általános művelődési központoknak komplex művelődési-pedagógiai programot kell írniuk, elfogadniuk és jóváhagyatniuk.

2. A vállalt feladatok csupán a közoktatási törvénynek az iskolai gyermekvédelemre vonatkozó előírásait ismétlik, másolják mechanikusan, vagy célszerű, célratörő működést tételezven kellőképpen operacionalizálhatóak?

Az összehasonlításhoz idézzük fel, hogyan fogalmaz a gyermekvédelemmel kapcsolatos feladatokról a közoktatási törvény! A törvény /41.§ (6)/ szerint a nevelési-oktatási intézmény:

- felderíti a gyermekek és tanulók fejlődését veszélyeztető okokat
- pedagógiai eszközökkel törekszik a káros hatások megelőzésére, illetőleg ellensúlyozására
- szükség esetén a gyermek, a tanuló érdekében intézkedést kezdeményez.

Akkor tekintetem operacionalizálhatónak a pedagógiai programban bemutatott tevékenységeket, ha azok a törvényi feladatokat kibontva mintegy létrehozzák a gyermekvédelem helyi nevelési tervét. Ha sajátos, egyedi környezetéhez alkalmazkodó, ezért összetéveszthetetlen lesz általa az iskola. S mindenek felett a programba emelt feladatokból valóban következnek tevékenységek, eljárások, felelőségek és ellenőrzési pontok. A vizsgált pedagógiai programok kisebbik felében jelent meg ilyen léptékű

feladatvállalás és tevékenységre orientáltság. Ez azt jelzi, hogy az intézmények többsége még nem tekinti pedagógiai programját annak, ami: működését primer módon szabályozó helyi jogforrásnak, az értékelés, a hatékonyságvizsgálat későbbi zsinórmértékének. Feltehetőleg ezen iskolák „kipipálandó” papírmunkának élték meg a programírást - megfélelmezve arról, hogy a jelenlegi törvényesség szerint nem lesz helyette más (akár köztes) szabályozás.

3. Kinek (kiknek) a feladataként jeleníti meg a pedagógiai program az iskolai gyermek- és ifjúságvédelmi tevékenységet?

Az iskolák nagyobb része (11) nyilatkozik úgy pedagógiai programjában, hogy a gyermek- és ifjúságvédelem felelőse (összefogója, koordinátora) a gyermek- és ifjúságvédelmi felelős. Feladatait ezek az iskolák nevesítik is a pedagógiai programban. Az iskolák 45 %-ában tartják minden pedagógus kötelezettségének és felelőségének a gyermekvédelmi munkát. A szám azért is meglepő, mert a közoktatási törvény határozottan minden pedagógus kötelező feladatává teszi a gyermek- és ifjúságvédelmet. Éppen ennek feladatosításában és tudatosításában lehetne nagy szerepe a pedagógiai programoknak! Említésre méltó viszont az iskoláknak az a 15%-a, ahol „a gyermekvédelem átfogja a pedagógiai munkát, annak nevelő és oktató programját.” Más megfogalmazásban: „a gyermek- és ifjúságvédelmi tevékenység átfogja az iskolai élet egészét”, így a pedagógiai programba foglalt teljes iskolai tevékenységrendszerbe, az iskola éthoszába ágyazódik, azon keresztül valósul meg (pl. zöld program, öko-program). Az elemzett példák valóban átfogó, a gyermekvédelmi szemléletet is integráló szemléletmódról és tevékenységi rendszerről tanúskodnak, nem üres közhely tehát az integratív megfogalmazás. („Az intézmény nyilvános értékrendszere normáival visszatart a deviáns magatartástól.” – falusi kisiskola, ÁMK; „Az egészséges életmódra, az egészséges testi-és lelki állapot örömteli megélésére és a harmonikus élet értéként való megélésére, környezetünk szeretetére és védésére nevelő sajátos helyi Zöld programunk teljes mivoltában preventív lényegét hordozó és minden aspektusában gyermeket védő program” – fővárosi iskola).

4. Hogyan rendszerezhetitek, osztályozhatóak a pedagógiai programokban leírt gyermekvédelmi feladatok?

Ezen elemzés során egy korábbi vizsgálatom kategória-rendszerét alkalmaztam (1. Makai Éva: Gyermekvédelmi kultúra a pedagógusok szakmai önképében, Új pedagógiai közlemények, Budapest 1998., ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék, Pro Educatione Gentis Hungaria Alapítvány). A pedagógiai programokban „gyermekvédelmis” eljárásként megjelenített tevékenységeket az alábbi kategóriákba soroltam:

Kapcsolat a családdal

Ide sorolható eljárások: a személyes beszélgetés, a családlátogatás, a szülői támogatás megnyerése, a fogadóóra, a szülői értekezlet, a szülőknek szóló tanácsadás, a családok aktív bevonása (érdekeltté tétele) az iskolai programokba, programok szervezésébe, különös tekintettel, pl. az elvált szülőkre stb. A vizsgált iskoláknál a családlátogatás áll az első helyen (65%). Érdeemes megjegyezni azonban, hogy a családlátogatás kötelezettsége az iskolák értelmezésében a gyermek- és ifjúságvédelmi felelősre vonatkozik elsősorban. E 65%-on belül az iskolák 30%-a csak a problémás gyerek családját látogatja. A

családlátogatást azonos súllyal (45%-ban) követi a személyes beszélgetés, a szülői támogatás megnyerése, a jó kapcsolat, a szülők aktív bevonása az iskolai életbe, a szülői értekezlet és a fogadóóra. Újszerű elemnek mondható a szülőknek szóló tanácsadás típusú tevékenység.

Anyagi támogatás

Az anyagi támogatás leggyakrabban az önkormányzat anyagi támogatásának igénylését, a segélykérést jelenti (az iskolák 75%-ánál kiemelt helyen). Ez elsősorban étkezési támogatás biztosítását, megszerzésében való közreműködést illetve tankönyv-, tanszersegélyt jelent (akár az ingyenességet is). Intenzíven jelentkező új tevékenység az adománygyűjtés (elsősorban ruhaneműé), s az alapítványi pénzbeli támogatások lehetőségeinek megkeresése (7 iskola).

Pedagógiai eljárások

A gyermek- és ifjúságvédelmi tevékenység során a közoktatási törvény is hangsúlyosan kezeli a pedagógiai eljárásokat. A vizsgált pedagógiai programokban kiemelt súllyal tervezik a hátrányos helyzetű és/vagy veszélyeztetett gyermekek esetében a „külön foglalkozást” a gyermekkel, az egyéni bánásmódot (14 iskola). Szinte ugyanilyen hangsúlyos a megfelelő légkör, a tanár és a gyermek közötti érzelmi kapcsolat erősítése, a segítő kapcsolat feltételeinek megteremtése (12 iskola). Fontosak a speciális közösségi, szabadidős és fejlesztő foglalkozások, ahol a gyermek nem csak „bevon”, de aktív részese, alakítója a vele való történéseknek – pl. önismereti kör (említésük 10 programban). Az iskolai rendezvényeken való részvételhez segítségnél is az érintett aktivizálása kap hangsúlyt. (Pl. szereplések, de ugyanide sorolódtak a szünidős programok és a táborok, a nyári napközi és üdültetés is; említésük 9 iskola programjában jelenik meg).

A gyermekvédelmi problémák megelőzésénél a felvilágosító munka, a speciális témájú felkészítés (kiemelten: a DADA program) kap hangsúlyt (11 iskola). Érdekes, új színfoltként jelennek meg a tervezett pedagógiai típusú eljárások között a gyermeki jogokkal kapcsolatos tájékoztatások, tanácsadások, mint par excellence gyermekvédelmi típusúnak tartott pedagógiai tevékenységek. Jelenti ez a gyermekjogi információkhoz juttatást, a diákönkormányzatok – a DÖK – jogérvényesítő szerepének erősítését, a hátrányos helyzetű vagy veszélyeztetett gyermekek szerepének növelését a DÖK-ben. (A gyermekjoggal-diákjoggal összefüggő említés 7 iskolában jelent meg.) Azért tartom ezt új színfoltnak, mert az egy évvel korábbi, az osztályfőnökök körében tett vizsgálatom során (1. id. mű Makai E.: A gyermekvédelmi kultúra a pedagógusok szakmai önképében) az osztályfőnökök által felsorolt ismert és alkalmazott pedagógiai eljárások, mint gyermekvédelmi eljárások közt a gyermeki joggal, diákjoggal kapcsolatos említések nem szerepeltek!

Szervezeti lépések az iskolában

A gyermekvédelmi problémákra adott lehetséges válaszok és tevékenységek sajátos típusa az, amikor az iskola valamilyen szervezeti átalakítással, vagy szervezetre ható, a szervezetre vonatkozó lépéssel próbál az adott gyermekvédelmi problémára válaszolni. Ilyen, pl. a veszélyeztetett gyermekek napközi otthoni vagy tanulószobai elhelyezése, diákotthonba, hetes otthonba juttatása (együttes említésük 70 %). A programelemek közt szerepel a problémás gyermek fejlesztő-segítő célú időleges kiemelése is az adott osztályból,

közösségből. Ugyanez megjelenhet szegregációként is, amikor a problémás tanköteles gyermeket „átirányítják” másik iskolába, esetleg ifjúsági tagozatra vagy magántanulónak. A segítő típusú s a szegregáló típusú szervezeti megoldások 20-20 %-ban vannak jelen a vizsgált iskolák pedagógiai programjában. (Jelen kutatástól független személyes tapasztalataim egy gyermekjóléti szolgálat munkatársaként hasonlóak: erős a készítés az iskolákban a szegregáló megoldásokra, főképpen a kiskamaszok és az évfolyamukhoz, osztályukhoz képest akár több évvel is túlkoros tanulók esetében.)

A szervezeti lépések másik iránya: az iskolavezetés, illetve a kollégák bevonása a problémákba, együttműködésük megnyerése (8 illetve 9 iskolában). Az iskolák egynegyedében kéri ilyenkor speciálisan más iskolai szakember segítségét („iskolai pszichológus”, családpedagógus, szociális asszisztens, könyvtáros, gyógytornász, logopédus stb.)

A gyermekvédelmi hálózat igénybevétele

Feltételezve, hogy van ilyen hálózat, s hogy a gyermekvédelmi törvény is ösztönzi ennek létrehozását, illetve megerősítését és működtetését...

Az iskolák első számú partnere az önkormányzat, ezen belül a szervezetnek a szociális ellátásokkal vagy a gyámhivatali típusú tevékenységekkel foglalkozó egységei (13 iskola). Az iskola főképpen segélykérőként (ajánlóként, javaslattevőként) jelenik meg a programok tanúsága szerint. Ezt a szerepét fölerősíti, hogy az önkormányzatok bizonyos új típusú gyermekvédelmi segélyek igénylőitől nem csak iskolalátogatási igazolást kérnek, de gyakorta kéri az iskola megerősítő-támogató véleményét is (pl. rendkívüli gyermekvédelmi támogatás esetében).

Az önkormányzathoz fordulás tervei közt utalás-szemen megjelenik, mint gyermekvédelmi tevékenység az igazolatlanul hiányzó problémás gyermekek szüleinek feljelentése (jelzés a jegyző felé). Szórványosan, de előfordul esetenként a rendőrséghez, bírósághoz fordulás.

A „gyermekvédelmi hálózat” leginkább működtetett szereplői a Nevelési Tanácsadók. Szakembereinek segítségét 8 iskolában tervezik kérni. A gyermek- és ifjúságvédelmi intézményekkel, a gyermekjóléti szakszolgálatokkal általában nem terveznek közvetlen kapcsolatot, ez csak azokban az iskolákban kerül említésre, ahol van nevelésbe vett (gyermekotthonban elhelyezett) tanulójuk.

Korábban szoltam már arról, hogy a közoktatási kormányzat az iskolai gyermekvédelem segítőiként nevezi meg a gyermekjóléti szolgálatokat.

Ugyanezt erősíti meg egy, a nevelési-oktatási intézmények működését módosító művelődési miniszteri rendelet is (16/1998. /IV.8./ MKM rendelet), amely a gyermekvédelmi feladatokban közreműködő, a gyermekjóléti szolgálatokkal együttműködő szereplőkként írja le az iskolákat.

Pedagógiai programjában az iskolák egynegyede tervez a gyermekjóléti szolgálatokkal együttes tevékenységet, vagy kéri az ő közreműködésüket. E szám óvatosan arra enged következtetni, hogy a vizsgálat idejében reálisan az iskolák 25%-a számára ismert, elérhető, létező, reális partner a gyermekjóléti szolgálat.

Új típusú szervezetek létrehozása és/vagy átlépés más alrendszerbe

Igen intenzíven jelentkezik (12) mint gyermekvédelmi típusúnak tartott-tervezett tevékenység a gyermek- és ifjúságvédelmi problémák „átcsatornázása” a gyógyító

szakszolgálathoz (orvos, védőnő) ill. az iskolaorvosi ellátáshoz. Ezt talán jelzésként is lehet értelmezni e szolgáltatásoknak a prevencióban betöltött helyéről, szükségességéről.

A pedagógiai programokba foglalt gyermekvédelmi tevékenységek vizsgálatánál úgy tűnt, mintha csökkent volna az iskolák esélye arra, hogy az iskolán belül koncentrálódhassanak sajátos, gyermekvédelmi típusú szakértelmek, létrejöhessenek ilyen teamek (Pl. iskolai szociális munkás, szociálpedagógus, pszichológus stb.) Említésük 9 iskola programjában jelent meg (teamként működtetendő említésük mindössze 4 iskolára jellemző. Sajátos vidéki városi megoldás az iskolaközi szakértői munkacsoport működtetésének tervezése.) Csak megkockáztatom a feltevést: azzal, hogy megteremtődtek a törvényi feltételei az iskolai gyermek- és ifjúságvédelmi felelős alkalmazásának, s rendelet szabályozza és nevesíti az e munkakörbe tartozó feladatokat, fennáll a lehetősége, hogy egyszemélyessé, átháríthatóvá váljék az egész. S mögötte persze sejthetőek az iskolák anyagi lehetőségei is. Erre még visszatérek, a „kinek a feladata az iskolai gyermekvédelem?” – kérdéskör elemzésekor. Érdekességként említem: van viszont olyan intézmény, amelyik a kortárs segítő szolgálat bevonását is tervezi a gyermekvédelmi problémák megoldásába.

A civil segítő szervezetek és egyházak tervezett bevonása 7 vizsgált iskolában jelent meg. Ez is újabb jelzés az iskolák lehetőségkeresésére, a határok tágítására.

Egyéb eljárások

Egyéb, nem operatív jellegű, nem közvetlen gyermekvédelmi eljárások, válaszok alkalmazásáról is kell szólnom. Ez a kategória – értelemszerűen – korábbi munkámban nem szerepelt. Milyen eljárásokat, tevékenységeket soroltam ide?

Veszélyeztetett tanulók felderítése, nyilvántartása (10 iskola); az iskola/a tanárok pedagógiai kultúrájának fejlesztése (6 iskola); az osztálynaplók speciális vizsgálata a veszélyeztetett gyermekeknél (hiányzások, túlkorosok, tanulmányi eredmény hirtelen romlása stb. 6 iskola); az iskolai szülői és diákszervezetek tájékoztatása az iskola gyermekvédelmi helyzetéről, problémáiról (3 iskola); iskolai alapítvány létrehozása (3 iskola).

A pedagógiai programokban bemutatott gyermek-és ifjúságvédelmi tevékenységek tartomelemzésénél az I.-VI. eljárástípusokon belül az említések gyakoriságát is vizsgáltam. így kialakult egy sorrend a leggyakrabban említett eljárásokról, tevékenységtípusokról a legkevésbé említettekig. Ennek alapján:

- pedagógiai eljárások (77 említés)
- családdal való kapcsolat (62)
- szervezeti lépések az iskolában (49)
- anyagi támogatás (46)
- új típusú szervezetek létrehozása és/vagy átlépés
- más alrendszerekbe (37)
- a gyermekvédelmi hálózat igénybevétele (35)
- egyéb, nem operatív jellegű gyermekvédelmi eljárások, válaszok (28)

Vizsgáltam azt is, hogy az egyes iskolák a gyermek- és ifjúságvédelemmel kapcsolatosan hány tevékenység említettek. A maximum: 37, a minimum 6 tevékenység volt.

- tevékenységfajtát, eljárásfajtát foglaltak programba, a tervezés gazdagnak, kiterjedtnek mondható: 4 iskola esetében
- tevékenységfajtát, eljárásfajtát írt le: 4 iskola

- tevékenységet írt le: 6 iskola
- tevékenységet írtak le, a program kifejtése kifejezetten szegényesnek mondható: 6 iskola programjában

A leggyakoribb eljárások:

- önkormányzati anyagi támogatás, segély kijárása 15 programban
- külön foglalkozás a veszélyeztetett gyermekkel, egyéni bánásmód 14 programban
- napközi otthoni, diákotthoni, hetes otthoni elhelyezés együttevés 14 programban
- önkormányzathoz (szociális osztályhoz, gyámhivatalhoz) fordulás 13 programban
- családlátogatás 13 programban
- étkeztetés, étkezéshez juttatás 13 programban
- megfelelő légkör, odafigyelés, a tanuló-pedagógus érzelmi kapcsolat erősítése 12 programban
- orvos, védőnő segítsége 12 programban

A gyakori eljárásokról megállapítható, hogy általában, együttevés körülírják az iskola lehetséges, komplexitásra törő eszközrendszerét. Meggondolandó ugyanakkor, s legalábbis a tervezési kultúra szegénységét mutatja, hogy a fenti, eleminek tekinthető eljárások együttes alkalmazása nem jellemző a minta egészére.

Fontosnak tartom a sajátos, egyedi megoldások megjelenítését is. Egy-egy programban megjelent eljárások (a program eredeti megfogalmazásait követve):

- segítségnyújtás az új kollégáknak, új osztályfőnököknek a gyermekvédelmi munkában
- a külön élő szülők bevonása a gyermek életébe; beszélgetés a tanulóval hivatalos személy jelenlétében szociálpedagógus alkalmazása
- pedagógusaink derűs személyiséggé válására való törekvés
- a gyermek szerető megértése
- iskolánk belső részeinek és udvarának harmóniát sugárzó kialakítása és díszítettsége
- az SZM választmány gyermekvédelmi felelőseinek bevonása a gyermekvédelmi munkába
- szükség esetén együttműködés a rendőrséggel
- bírósági eljárás kezdeményezése a kötelezettségét mulasztó szülővel szemben gyermekvédelemmel kapcsolatos pályázatok figyelése
- családgondozási terv készítése
- szempontok adása családlátogatáshoz
- öngyilkosság veszélye ellen felkészítő program
- kapcsolat gyermekvédelmi szakellátó intézménnyel
- kortárs segítő szolgálat igénybevétele

Ezen eljárások közös vonása, hogy új szakmaiságok, új kapcsolatok, új attitűdök irányában tájékozódnak egyedi megoldásokat keresvén az iskolák.

Legjobb tudomásom szerint az intézményfenntartók törvényességi hiányosságot nem találtak az általam elemzett pedagógiai programokban. Különböző színvonaluk ellenére – beleértve itt a gyermek- és ifjúságvédelemről írottakat is – a fenntartók körében nem merült

fel a jóváhagyást kizáró ok. Arra azonban, hogy a leírt tervekből mi valósul meg, a tanulmány készítője 1998 nyarán még nem válaszolhat.